

Recension

Richard Sennett: (1999): *När karaktären krackelerar. Personliga konsekvenser av att arbeta i den nya kapitalismen*. Stockholm: Atlas. 229 s.

Skolans uppgift är att utbilda medborgare och förbereda för ett liv på arbets- och varumarknad. Barnen skall formas till kulturvarelser och producenter/konsumenter. Den förstnämnda uppgiften tar vanligen ingen stor plats i debatten om skola och utbildning, annat än som utgjutelser över bristande disciplin, avsaknad av motivation eller social kompetens (mobbing, kränkande språkbruk). Hänvisningar till arbetslivets krav är mer frekventa, även om de ofta stannar vid krav på bättre bas- och ämneskunskaper.

Samtidigt är det inte lätt att ge någon klar bild av hur detta arbetsliv gestaltar sig. Naturligtvis varierar förhållandena mellan olika delar av arbetsmarknaden, men även inom samma område kan det vara svårt att ge en entydig bild. I den allmänna retoriken, där grova generaliseringar inte är helt ovanliga, cirkulerar dessutom föreställningar som kan vara mycket missvisande. Som en liten påminnelse om och korrektiv till detta kan boken *När karaktären krackelerar. Personliga konsekvenser av att arbeta i den nya kapitalismen* av Richard Sennett rekommenderas. En hel del av vad Sennett säger om tendenser i arbetslivet har naturligtvis sagts på andra håll, det är inte lätt att komma med något osagt. Poängen med hans framställning är emellertid kopplingen mellan denna utveckling och dess konsekvenser för relationerna mellan människor och den självuppfattning som är kopplad till dessa. Det är främst den flexibla kapitalismens inverkan på karaktären Sennett är ute efter att undersöka, vilket han gör via en kombination av filosofiska resonemang, konkreta livshistorier och statistiska uppgifter. Detta enligt principen att filosofiska resonemang måste hålla för en konfrontation med konkreta erfarenheter. I den text som följer nedan berörs endast vad Sennett menar är de allmänna utvecklingstendenserna. De konkreta materialet lämnas åt läsaren av boken att bekanta sig med.

Det är ingen bok om skola och utbildning, men en bok om det samhälle där skolan finns och som eleverna skall göras mera kompetenta att leva i.

Den bild Sennett ger av utvecklingen inom arbetslivet kan naturligtvis diskuteras. Det ligger i sakens natur, men där ligger också poängen med denna typ av texter, dvs att människors livssammanhang sedda ur ett samhälleligt perspektiv ständigt blir föremål för eftertanke, reflektion och analys. Skolans uppgift är rimligen att bidra till individens förmåga att orientera sig i livet utanför och efter skollivet. En nog så grannliga uppgift, som kräver en föreställning om vad som kan karakteriseras som centrala aspekter av ett liv som medborgare. Hur skall annars det så kallade representationsproblemet lösas, dvs på vilket sätt skall livet utanför skolan omtalas och framställas för att bidra till elevens samhälleliga orienteringsförmåga, vilken även omfattar arbetslivet.

Sennetts utgångspunkt är att det vittomfattande talet om flexibilitet och därmed sammanhängande föreställning om frihet att forma sitt eget liv, snarare handlar om nya former av kontroll, vilka är svårare att få syn på jämfört med den gamla ordningen. För majoriteten av människorna betyder flexibilitet att ständigt anpassa sig till nya villkor, som ligger utanför deras möjlighet att påverka. Samtidigt är talet om flexibilitet inget tomt prat. Det finns ett ökat utrymme för bedömningar, överväganden och val, framförallt när det gäller hur olika problem skall angripas. Kontrollen riktar sig främst mot resultatet. I en marknadssituation som präglas av ständiga förändringar, ibland av radikalt slag, framstår en nätverksorganisation med lösa förbindelser mellan de olika delarna som mest adekvat. En centralt planerande instans skulle inte reagera tillräckligt snabbt och ha svårigheter att hantera de ofta komplexa situationer som uppkommer. Kravet på eller nödvändigheten av flexibilitet har vuxit fram som ett svar på denna oöverskådlighet eller ovisshet om vilka faktorer som är viktiga att beakta. Denna osäkerhet får konsekvenser för hur människorna uppfattar sig själva. Framförallt hur de ser på sina långsiktiga relationer till människor i sin omgivning, vad Sennett kallar karaktär, exempelvis tillit, solidaritet, känsla för rättvisa. Det handlar inte om några entydiga tendenser, utan snarare om motsättningsfyllda situationer eller trender, som pekar åt olika håll. Kravet på flexibilitet i arbetslivet kan exempelvis resultera i en kulturkonservatism, ett sökande efter fasta riktlinjer för en livshållning, värden som varar och kan tjäna som orienteringspunkter. Kulturkonservatismen tjänar som ett medel att ordna upp ett bristande sammanhang i livet.

Detta i motsatsställning till en marknadsradikalism som kräver en ständig omorientering i förhållande till nya villkor, nutidsorientering istället för ett vidareförande av traditioner. En kortsiktighet, vilken det gäller att skydda exempelvis familjelivet från. Man kan inte framhålla de grundläggande värderingarna i arbetslivet som moraliska föredömen för barnen. Vad som krävs för en god arbetsinsats är inte detsamma som goda karaktärsegenskaper.

Flexibiliteten ställer också krav på likformighet i meningen att det utvecklas en intolerans mot den som av en eller annan anledning ej kan, har möjlighet eller vill leva upp till marknadens villkor. Flexibiliteten är relaterad till arbetsuppgiften, inte mot acceptans av olika livsstilar eller värderingar. Den osäkerhet som ligger inbyggd i flexibilitetskravet framkallar en önskan om trygghet, vilket kan ta sig uttryck som ett avvisande av det främmande, exempelvis invandrare eller socialt udda personer. Det välkända ger en känsla av säkerhet.

Trots att flexibiliteten inte har sitt ursprung i individen, utan är ett krav pålagt utifrån eller uppifrån, dvs snarast en restriktion för valfriheten, upplevs den snarast som en ökad frihet där den enskilde individens bedömningar får ett större utrymme. Ett framgångsrikt handlande framstår som en följd av min personliga skicklighet eller ambition, vilket får till följd att ett eventuellt misslyckande leder till självanklagelser, även då marknadsutvecklingen har försatt personen i en ohållbar situation. Detta borde nämligen en välinformerad person ha kunnat förutse.

Den moderna flexibiliteten grundar sig, enligt Sennett, på tre faktorer:

- a) Institutioner tenderar att undergå diskontinuerliga omvandlingar. Istället för förändringar byggda på tidigare erfarenheter (kontinuerlig utveckling) sker tvära och oåterkalleliga kast i organisationsstrukturen, byggda på effektivitets- och vinstkalkyler (ofta kortsiktiga). Konsekvensen är att tidigare gjorda erfarenheter ogiltigförklaras och kan därmed inte ge någon vägledning i nuet, vilket skapar ovisshet och oro. Det gamla står i vägen för det nya, något som kan skapa en rädsla för att vara slut, att ej hänga med. Erfarenheten är inte längre additiv, dvs det går inte att bygga vidare på tidigare förvärvade kompetenser, utan en nystart krävs och då kan man lika gärna byta ut gamla medarbetare. Kontinuiteten mellan nuet och det förgångna bryts, vilket underlättas av en nätverksorganisation präglad av vaga förbindelser mellan de olika enheterna.
- b) För att öka känsligheten för och beredskapen att möta förändringar i efterfrågan organiseras produktionen enligt principen om flexibel specialisering, vilket skall göra det möjligt att producera ett varierat varuutbud allt snabbare. Detta innebär en situation karakteriserad av ovisshet och osäkerhet. Det instabila har blivit det normala.
- c) Den organisatoriska decentraliseringen, som blivit allt vanligare, innebär att underliggande enheter åläggs att fullgöra centralt beslutade mål. Inom ramen för dessa har de viss frihet att utforma arbetet efter eget huvud. Styrningen är lika stark som tidigare, men mera diffus. De

enskilda enheterna saknar kunskap om den totala produktionen. Den övergripande makten är fortfarande lokaliserad till ett styrande centra.

Sammantaget innebär detta att det inte längre går att staka ut en karriärväg och sedan följa denna, något som tidigare i vilket fall förelegat som möjlighet. En lineär utveckling av livet där framtiden i stort var förutsägbar om inget speciellt inträffade tillhör det förgångna. Numera sker förflyttning till nya uppgifter med förhoppningen att något skall dyka upp. Man letar möjligheter som man inte är säker på existerar. Att ta risker premieras. Det är viktigt att försöka oavsett odds. Risktagandet består i att ge sig ut i det delvis okända, medan det tidigare bestod i att investera i något man kanske ej skulle klara, men vad insatsen gällde stod klart. En sådan rationellt grundad plan har förbytts till en rörlighet som söker sitt mål. Ett mönster som snarast innebär att minimera sina långsiktiga insatser i ett bestämt projekt, eftersom det gäller att ständigt vara på väg.

Kortsiktigheten, kravet på risktagande och ovissheten underminerar också arbetsmoralen. Varför investera i något flyktigt. Arbetsdisciplin kräver en strukturerad användning av tiden och att belöningar kan skjutas upp (långsiktighet). För detta fordras en viss stabilitet. I ett ständigt föränderligt eller åtminstone oförutsägbart system blir kortsiktigheten (omedelbar belöning) det naturliga, annars kan man gå miste om vad man förtjänat.

I situationer som kräver ständig omorientering uppstår svårigheter att skapa en stabil självuppfattning baserad på varaktiga förbindelser till omgivningen, i Sennetts terminologi kallad karaktär. Att förankra identiteten i ett osäkert och diffust arbetsliv är både svårt och innebär vissa risker. Bättre att hålla en viss distans. Det uppstår en splittring mellan en önskan om stabila moraliska och kulturella värden eller orienteringspunkter och marknadens krav på förändring, risktagande och beredskap att hantera okända situationer. Samtidigt har den enskilde ingen kontroll över utvecklingen, utan blir snarare kontrollerad av den. Flexibiliteten består av en beredskap att anpassa sig till en okänd framtid och att hålla sig ajour med vad som krävs för att vara framgångsrik. Från ett tidigare krav på att följa traditionen och den allmänna moralen, handlar det numera om en beredskap eller förmåga att läsa av vartåt vinden blåser och att hantera den rädsla för att förlora kontrollen som blir följden av en missbedömning.

Nu menar inte Sennett att livet gestaltar sig på detta sätt över hela arbetsmarknaden. Inom stora sektorer härskar rutinen, det enkla repetitiva arbetet. Maskinstyrning har ersatt yrkesskicklighet. Man sätter inte längre en ära i att göra ett gott arbete, utan nu gäller det att få tiden att gå. Lever gör man efter arbetets slut, om ens då. Även i detta fall har arbetet litet att erbjuda vad

gäller en varaktig livshållning (karaktär). Att arbetsmoment upprepas är dock inte utarmande i sig. Det gamla lärlingssystemet bestod ju av en långsam uppövning av den kompetens yrket krävde. Den nödvändiga skickligheten förvärvades successivt genom att variationer i arbetsmaterialets karaktär och därmed sammanhängande krav på bearbetning framträdde för den blivande yrkesmannen.

För att rutinen, den ständigt återupprepade proceduren, skall vara utvecklande eller utvecklas krävs, emellertid, uppmärksamhet både på handlingen och dess föremål, vilket vanligen förutsätter att rutinen genomförs med ett visst mått av frivillighet och intresse samt att ett utrymme för förändring existerar. Rutinen måste ingå i ett meningsfullt sammanhang och ej vara för fragmenterad. Några tankemoment måste ingå. Många av den nya ekonomins arbeten är av enkel återupprepningsskaraktär. Mekaniseringen i form av datorisering skapar en distans i förhållande till arbetsprocessen. Skickligheten flyttas till maskinen och blir därmed osynlig. Vad som blir kvar för yrkesarbetaren, trots att han numera kan ha högre utbildning än tidigare, är övervakning och knapptryckande. Om maskinen fallerar känner han ej dess konstruktion och kan ej åtgärda felet. En specialist utifrån måste kallas in. Arbetskamraterna saknar, även de, den nödvändiga kunskapen, varför man ej kan förlita sig på deras bistånd.

Både i fallet med det automatiserade och det efterfrågeorienterade arbetet finns enligt Sennett en planering för att ge sig av därifrån, fast av olika skäl. I första fallet pga utarmning, arbetet är svåruthärdligt, varför det ständigt finns planer på eller åtminstone fantasier om att gå vidare till något annat. I det andra som en följd av förändringar inom marknaden, men också som en del av de villkor som konstituerar marknaden. Att inte flytta är att stagnera. Att stanna är att lämnas utanför. Att flytta är bra, oavsett varför och vart förflyttningen sker. Flyttning har fått ett egenvärde. Förflyttning sker ej alltid på rationella grunder, utan grundar sig på hoppet om att nya möjligheter skall uppbaras sig..

Flexibiliteten skapar oöverskådlighet, men inte frihet från tvång. Kontrollen skiljer sig dock från vad som gäller vid löpandeband-produktion med strikt arbetsdelning. Där innebär varje förändring att följa givna order. I flexibiliteten består tvånget i en förändring av arbetsuppgiften utan åtföljande detaljerade instruktion om hur de skall lösas. Den första formen av tvång präglas av osjälvständighet och mekanisk anpassning, det senare av en oro för att ej klara uppgiften och för att ej veta vilken kompetens som krävs. Detta innebär att ett eventuellt avsked kan få olika konsekvenser. I första fallet har arbetet ingen personlig innebörd. De tekniska förändringarna har gjort denne överflödig, men som person har han ej utdömts. I andra fallet har

jag som människa visat mig otillräcklig för uppgiften, i vilket fall kan detta vara den drabbades tolkning av situationen.

De regelbundet återkommande besvikelserna, i form av avskedanden eller omflyttningar, som är följden av omstruktureringar av arbetslivet gör det angeläget att utveckla en kompetens att hantera vad som upplevs som misslyckanden. Svårigheten ligger i att analysera negativa livserfarenheter, utan att å ena sidan hamna i självanklagelser eller känsla av att vara utsatt för andras inkompetens eller illvilja och å andra sidan undvika att se sig som ett offer för omständigheterna. Misslyckandet bör ses både som en del av omständigheterna och bristfälligheter i mitt eget agerande, individuellt och kollektivt, där misslyckandet framstår som både oundvikligt och möjligt att förebygga. Den egna otillräckligheten får på så sätt realistiska proportioner sedd i relation till de givna omständigheterna. Man är både offer och agent. Ett sådant perspektiv gör det möjligt att uppfatta misslyckandet som ett lärostycke.

När kortsiktigheten i den moderna kapitalismen och den därmed sammanhängande ytligheten i relationerna människor emellan hotar karaktären uppstår frågan om hur uthålligheten och långsiktigheten i våra relationer till andra människor skall kunna upprätthållas i en värld som präglas av ständig omstrukturering och krav på förändring och förflyttning. Hur skall man utveckla en sammanhängande livssyn i ett fragmentariskt samhälle? Hur skapa kontinuitet och därmed en sammanhängande självuppfattning? Hur kan varaktiga sociala relationer upprätthållas i ett flexibelt nätverkssystem? Till detta kan man naturligtvis säga att uppgiften är den motsatta, nämligen att acceptera bristen på sammanhang och kontinuitet, men Sennetts uppfattning är att ovissheten och osäkerheten, som alstras av den moderna kapitalismen, väcker längtan efter gemenskap, dvs beständiga band mellan människorna.

Vilket politiskt program som skulle kunna peka på en väg ut ur den situation Sennett beskrivit kan han inte ange. Däremot är han övertygad om att system där det inte finns någon egentlig anledning att bry sig om varandra knappast kan vinna någon tilltro i det långa loppet. Ett steg i rätt riktning skulle kunna vara att erkänna och bejaka sitt beroende av andra samt att låta konflikter bli tydliga och acceptera meningsskiljaktigheter. Detta är grunden för en gruppgemenskap. Att skylta över motsättningar förhindrar att allvarliga samtal kommer till stånd, ur vilka en kraft att artikulera en kritik av den moderna kapitalismens avigsidor kunde växa fram. En kritik som kan leda till att människor börjar uppträda solidariskt och lita på varandra och därmed överskrida den likgiltighet som präglar den nuvarande utvecklingen. Det handlar om en nyorientering, inte en återgång till hur det var förr. Att enbart införa restriktioner för utvecklingen är ingen lösning.

En sådan utveckling försvåras emellertid av tendensen att organisera arbetet som teamwork. Detta är enligt Sennett den förnedrande ytligheten satt i system. Det viktiga blir ofta att gruppen fungerar. Harmoni och friktionsfrihet eftersträvas varvid konflikter, kontroverser eller alltför djupgående diskussioner snarast blir något att undvika. Obundenhet och yttlig samarbetsvilja premieras.

En möjlig slutsats av detta är att lagarbete, tvärtemot de uttalade intentionerna, under vissa omständigheter, kan verka mera mot än för en demokratisk utveckling. Detta under förutsättning att demokrati uppfattas som en fortlöpande diskussion om olika sätt att organisera samhället och en därpå grundad kompetens att på ett välgrundat sätt ta ställning mellan skilda alternativ, vilket förutsätter att olika meningar kan brytas mot varandra. I ett system där ytligt samförstånd kring icke ifrågasatta principer premieras, sitter en sådan demokratisk process lite trångt.

Den institutionaliserade skolans problem har alltid varit att den skall förbereda för ett liv utanför dess väggar. Man lär för att leva någon annanstans, där andra villkor gäller än för skollivet. Även när detta liv uppfattas som relativt entydigt kan frågan om hur det skall representeras (framställas) i klassrummet och hur skolan skall utformas för att erbjuda en rimlig förberedelse för livet efter skolan vara en nog så komplicerad uppgift. I en alltmer tvetydig samhällssituation ställer sig problemet icke enklare. Hur skall vi inrätta våra liv i ett ekonomiskt system som uppmuntrar till instabilitet. Ett återvändande till överspelade ordningar är ingen lösning, men det är vad många skoldebattörer önskar, dvs man kräver att de gamla dygderna disciplin, pliktmedvetenhet, uthållighet etc återupprättas, samtidigt som man intar en okritisk attityd till utvecklingen inom arbetslivet. Där gäller principen om största möjliga tillväxt med vidhängande krav på flexibilitet. Med andra ord separerar man olika livsfärer och undgår därmed att upptäcka det motsättningsfulla i den position man intagit. Moraliska och kulturella värden uppfattas som frikopplade från människors sociala livssituation, men det kanske är ett drag i den moderna flexibiliteten, dvs att vara både moralisk och amoralisk utan att uppmärksamma motsättningen.

Christer Håkanson

